

Маркіна С. В.,

викладач кафедри германської філології

Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

РОЛЬ СЕМАНТИЧНОЇ ІЗОТОПІЇ В УТВОРЕННІ СКЛАДНОГО ФРЕЙМА ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Анотація. У статті описано спосіб утворення складної семантичної структури художнього тексту, що передбачає зміну фрейма і перехід до розуміння глибинного змісту твору через злам семантичної ізотопії.

Ключові слова: семантична ізотопія, фрейм, порушення когерентності тексту, зміна фрейма, глибинний зміст.

Постановка проблеми. Вивчення семантики художніх текстів, що містять прихований зміст, може бути успішним лише тоді, коли дослідник точно знає, в якому напрямку слід проводити пошук. Аналіз семантичних ізотопій тексту дає змогу, з одного боку, виявити засоби кодування змісту, а з іншого – його декодування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові розвідки на матеріалі художніх текстів різних епох та жанрів досі залишаються в центрі уваги філологів, про що свідчить поява нових спостережень та термінології, яка застосовується для опису одних і тих самих явищ семантичного порядку. Порівняння та узагальнення наявних методів семантичного аналізу має практичне значення, що може задати конкретний напрям для лінгвістичних спостережень.

Метою статті є опис способу утворення складної семантичної структури художнього тексту, що містить зміну фрейма та потребує відповідного декодування прихованого змісту тексту шляхом виявлення точки зламу семантичної ізотопії та подальшого аналізу семантичного зсуву.

Виклад основного матеріалу. Термін «ізотопія» був уведений у семантику А.Ж. Греймасом і використовується у лінгвістичних та літературознавчих дослідженнях семантики художніх текстів. Опору на теорію А.Ж. Греймаса було зроблено німецькими дослідниками В. Ульріхом, Й. Лінком і Б. Марфуртом при вивченні пуантованих анекдотів-жартів [1, с. 90].

Слідом за М.О. Габ, що дослідила роль семантичної ізотопії в адекватній інтерпретації тексту, ми розглядаємо семантичну ізотопію як «один з основних лінгвістичних засобів, що забезпечують адекватне сприйняття комунікативного наміру автора» [2, с. 2]. На думку М.О. Габ, семантична ізотопія тексту є багатаспектним явищем, що передбачає наявність еквівалентних або близьких за змістом елементів у тексті. Вона характеризується стосунками кореференції, рекурсії, еквівалентності, парафрази, стосунками антонімії і контрасту. У художньому тексті відтворюються декілька сем. Ці семи утворюють окремі ізотопії, що розвиваються паралельно. Ізотопія може утворюватися як повторенням видової семи, властивої семемі в самій системі мови, так і ітерацією контекстуальної семи, яка надається цій одиниці контекстом. На рівні фрагмента тексту і цілого тексту семантична ізотопія виконує інтегруючу, тематичну і розділову функції, функцію прогнозування сюжетного розвитку. Семантична ізотопія знаменує свого роду проміжний етап між «поверхневою» і «глибинною» структурами тексту [2, с. 5–20].

Виявлення семантичних ізотопій тексту є найважливішою операцією в межах внутрішньотекстового семантичного аналізу пуантованого художнього тексту, оскільки воно дає змогу визначити семантичні сегменти, що зіставляються та протиставляються, які становлять основу стильового пуанта. Першим етапом цієї операції може бути виявлення стосунків семантичного зіткнення між окремими лексемами тексту, яке є обов'язковим кроком аналізу в лінгвістиці тексту. Ці стосунки розглядаються К. Брінкером при описі імпліцитних підхоплень, які забезпечують когерентність тексту і відображають його тематичну прогресію [3, с. 35–37]. Відмінність імпліцитних підхоплень від експліцитних полягає в тому, що в перших відновлюване слово / словосполучення і те, що поновлює, не мають ідентичної референції. Проте між ними виникають певні стосунки, найважливішими з яких є стосунки частини і цілого. Посилання на Р. Харвіга К. Брінкер вказує, що стосунки семантичного зіткнення можуть мати, окрім інших, онтологічне, логічне або культурне обґрунтування [3, с. 35–37].

Порушення когерентності тексту виявляється в зламі семантичної ізотопії. «Злами ізотопії ґрунтуються на тому, що текст, який був до певного моменту когерентним, розвивається з цієї миті на іншому змістовому рівні. Обидва змістові рівні або ізотопії є при цьому гетерогенними» [4, с. 70]. П. Венцель називає це явище дисоціацією поняття [5, с. 82–83]. Саме на цьому принципі, який є відхиленням від мовної норми, на думку молодих дослідників, ґрунтується пуант в жарті, у найпростіших формах якої використовуються можливості омонімії і полісемії [5, с. 82–83], що дають змогу легко провести зміну фрейма. «Найзагальнішим елементом для всіх видів гумору є несподівана зміна фреймів: спочатку сцена описується з однієї точки зору, а потім несподівано (для цього вистачає одного-єдиного слова) постає абсолютно в іншому ракурсі» [6, с. 293–294].

Поняття фрейма, що використовувалося спочатку в психології, було введено в лінгвістику Ч. Філлмором. Фрейми є свідомими і активними процесами, які конституюють зміст. Вони не складаються з окремих елементів, а утворюють цілісні структури, що репрезентують комплексне знання. У фрейми інтегровані не лише когнітивні, але і соціальні складники знання [7, с. 478]. На думку Ч. Філлмора, фрейм активується, коли інтерпретатор, намагаючись виявити зміст фрагмента тексту, виявляється спроможним приписати йому інтерпретацію, помістивши зміст цього фрагмента в модель, яка відома незалежно від тексту. Фрейм активується текстом, якщо деяка мовна форма або модель зазвичай асоціюється з цим фреймом [8, с. 65]. К.-П. Конердінг вказує, що після того, як фрейм активований, він управляє процесом розуміння за допомогою викликаних ним очікувань [8, с. 16].

Поняття «фрейм» останнім часом почало частіше застосовуватися вітчизняними філологами при аналізі художніх текстів. Раніше дослідники використовували поняття семан-

тичного поля тексту [9, с. 513–520], асоціативних полів, що «відображають систему еталонів-уявлень і автора тексту, і реципієнта» [2, с. 13], вкладаючи в них, очевидно, той же або дуже близький зміст, який відповідає поняттю фрейма. А.М. Науменко пропонує розуміти під терміном «фрейм», вживаним у лінгвістиці, широкий контекст, ситуацію, фонові знання. На його думку, таке тлумачення фрейма «дає змогу легко долати перешкоди в тих випадках, коли форма ситуації в тексті національно забарвлена» [10, с. 57].

Явище зміни фрейма описувалося Л.А. Прозоровою, що використала для його позначення термінологічний вираз «розрив пресу позиції». На її думку, якщо одна або декілька пресупозицій у тексті спростовуються, відбувається не проста заміна однієї або декількох пресупозицій на протилежні твердження або пресупозиції, а набагато складніший процес. Разом з пресупозиціями також спростовується і вся даність художнього твору до «розриву». В разі «розриву» завжди «переважає» і затверджується друга частина, що спростовує раніше задану пресупозицію. «Розриви» створюють ефект фантастичності, інакомовлення та / або символізування. Зв'язок, що виникає при заповненні «розривів» пресупозиції, виконує ретроспективну й інтеграційну функції, впливає на текстову модальність і безпосередньо сприяє створенню змістовно-підтекстової інформації» [11, с. 105–113]. Поняття розриву пресупозиції, запропоноване Л.А. Прозоровою, можна співвіднести з «дисоціацією поняття», яка намічається в точці зламу ізотопії, а зв'язок, що виникає при заповненні «розриву пресу позиції», – з «консоціацією поняття» згідно з термінологією П. Венцеля. Обидва явища утворюють діалектичну єдність, у якій важко визначити домінуючий компонент. У разі, коли це можна зробити, можна говорити про два типи пуантування художнього тексту: 1) пуант з ефектом обманутого очікування, що руйнує початковий фрейм; 2) пуант, що створює фрейм, у якому ефект несподіванки виникає в результаті нового повороту в оповіді [5, с. 44–45]. Обидва типи зводяться П. Венцелем до єдиної моделі зміни фрейма, якій в структурній семантиці відповідає поняття «модуляції ізотопії» [5, с. 16, 44–45, 83]. Принцип зміни фрейма, який лежить в основі пуантування, передбачає ущільнення, зокрема ущільнення за рахунок стилістичних прийомів, заснованих на семантичних девіаціях.

Для ілюстрації застосовності принципу зміни фрейма в пуантованому художньому тексті розглянемо приклад аналізу семантичної ізотопії короткої історії Р. Кунерта „Zentralbahnhof“ [12, с. 129–131].

Вже другий синтагматичний сегмент тексту містить речення, що намічає гетерогенну ізотопію за допомогою наявної в ньому точки зламу: „*Sie haben sich, befiehlt der amtliche Druck auf dem grauen, lappigen Papier, am 5. November des laufenden Jahres morgens acht Uhr in der Herrentoilette des Zentralbahnhofes zwecks Ihrer Hinrichtung einzufinden*“. Лексема „Zentralbahnhof“ підхоплює заголовок і при нормальному в семантичному відношенні (тобто одноплановому) оповіданні повинна була б служити розвитку теми тексту – розповіді про певну подію на центральному вокзалі. Проте вона включена в рематичну частину висловлення, в рамках якої між словосполученнями „*der Herrentoilette des Zentralbahnhofes*“ і „*zwecks Ihrer Hinrichtung*“ виявляється абсурдна суперечність, яка і є точкою зламу ізотопії. Якщо „Zentralbahnhof“ – це вокзал, тоді там не страчують (вокзал – не місце для страти), якщо там страчують, то це не вокзал (страчувати повинні в іншому міс-

ці). Таким чином, може бути сформульована пресупозиційна частина висловлення, яка вступає в суперечність з твердженням, що міститься в аналізованому реченні: якщо пресупозиція достеменна, то твердження помилкове; твердження може бути достеменним, якщо пресупозиція інша.

Наведене з тексту короткої історії речення має дві властивості, виділені Ч. Філлмором: по-перше, воно незвичайне в тому сенсі, що його поява в нормальному спілкуванні можлива тільки за наявності абсолютно особливих прагматичних умов; по-друге, воно може використовуватися для передачі якогось повідомлення, що передається в ситуаціях міжфреймового заперечення [8, с. 88].

У лексемі „Zentralbahnhof“ виявляється змінений зв'язок позначального і позначуваного. Вона стає полісемічною в цьому контексті, причому домінуюча роль відводиться контекстуальній семі (місце страти), яка активується при її ітерації в завершальному синтагматичному сегменті. Якщо впродовж усього тексту підтримувався фрейм, в основі якого лежало розуміння лексеми „Zentralbahnhof“ в її основному значенні (а ізотопія «центрального вокзалу» активно підтримується в 4-му синтагматичному сегменті – в епізоді відвідин адвоката), то в завершальному синтагматичному сегменті міститься імпліцитне заперечення цього значення і затвердження контекстуальної семі як домінуючої, наслідком чого стає зміна фрейма: „*Eine Viertelstunde später kommen zwei Toilettenmänner herein, öffnen mit einem Nachschlüssel Kabine 18 und ziehen den leichtbekleideten Leichnam heraus, um ihn in die rotziegeligen Tiefen des Zentralbahnhofes zu schaffen, von dem jeder wusste, daß ihn weder ein Zug jemals erreicht noch verlassen hatte, obwohl oft über seinem Dach der Rauch angeblicher Lokomotiven hing*“. При цьому заперечення відноситься лише до плану змісту, а не до плану вираження, тобто вокзал як архітектурна споруда за формою був вокзалом, а по суті – крематорієм. Та ж властивість поширюється на лексему „Zentralbahnhof“ (мовний знак): одному сигніфікату відповідають насправді два сигніфікати, один з яких у певний момент заперечується. Очевидно, ми маємо справу з ситуацією, коли відомо, що пресупозиція помилкова, тоді негативне речення може використовуватися для заперечення застосовності фрейма до цієї ситуації. Те, що пресупозиція помилкова, стає відомим в завершальному синтагматичному сегменті короткої історії, тобто є відомим від початку лише при вторинному прочитанні, коли оповідь сприймається реципієнтом як безперечна алегорія. При цьому відбувається розмежування метамови параболічної оповіді і природної мови, в якій слова мають звичні значення.

Висновки. Виходячи з викладених вище міркувань та прикладу аналізу семантичної ізотопії художнього тексту, можна зробити висновок про необхідність навчання філологів-початківців практичному застосуванню результатів наукових досліджень, які можуть бути основою для розробки обґрунтованих та ефективних методик внутрішньотекстового семантичного аналізу, що уможливають адекватне сприйняття найскладніших для інтерпретації художніх творів різних жанрів.

Література:

1. Müller R. Theorie der Pointe / R. Müller. – Paderborn : Mentis, 2003. – 341 s.
2. Габ М.А. Семантическая изотопия и ее роль в адекватной интерпретации текста : автореф. дисс.... канд. филол. наук : спец. 10.02.05 «Романские языки» / М.А. Габ ; МГПИИЯ им. М. Тареза. – М., 1990. – 22 с.

3. Brinker K. Zur Analyse der narrativen Themenentfaltung am Beispiel einer Alltagserzählung / K. Brinker // Hennig J. / Meier J. (Hrsg.) *Varietäten der deutschen Sprache. Festschrift für D. Möhn.* – Frankfurt, Berlin : Lang, 1996. – S. 279–289.
4. Schulte-Sasse J. Einführung in die Literaturwissenschaft / J. Schulte-Sasse, R. Werner. – München : Fink, 1997. – 245 s.
5. Wenzel P. Von der Struktur des Witzes zum Witz der Struktur: Untersuchungen zur Pointierung in Witz und Kurzgeschichte / P. Wenzel. – Heidelberg : Winter, 1989. – 291 s.
6. Минский М. Остроумие и логика когнитивного бессознательного / М. Минский // *Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка.* – 1988. – Вып. 23. – С. 281–309.
7. Nünning A. Metzler-Lexikon Literatur-und Kulturtheorie: Ansätze, Personen, Grundbegriffe / A. Nünning. – Stuttgart [u. a.] : Metzler, 1998. – 593 s.
8. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания / Ч. Филлмор // *Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка.* – 1988. – Вып. 23. – С. 52–92.
9. Konerding K.-P. Frames und lexikalisches Bedeutungswissen: Untersuchungen zur linguistischen Grundlegung einer Frametheorie und zu ihrer Anwendung in der Lexikographie / K.-P. Konerding. – Tübingen : Niemeyer, 1993. – 492 S.
10. Золян С.Т. Семантическая структура слова в поэтической речи / С.Т. Золян // *Известия АН СССР. Серия литературы и языка.* – 1981. – Т. 40. – № 6. – С. 509–520.
11. Науменко А.М. Філологічний аналіз тексту (основи лінгвопоетики) : [навч. посібник для вузів] / А.М. Науменко. – Вінниця : Нова книга, 2005. – 416 с.
12. Прозорова Л.А. Функционально-коммуникативные аспекты пре-супозиции в художественном тексте / Л.А. Прозорова // *Прагматика и стилистика.* – 1985. – Вып. 245. – С. 102–113.
13. Kunert G. Zentralbahnhof / G. Kunert // Durzak M. (Hrsg.) *Erzählte Zeit. 50 deutsche Kurzgeschichten der Gegenwart.* – Stuttgart : Philipp Reclam jun., 1980. – S. 129–131.

Маркина С. В. Роль семантической изотопии в создании сложного фрейма

Аннотация. В статье описан способ создания сложной семантической структуры художественного текста, который предполагает смену фрейма и переход к пониманию глубинного содержания произведения с помощью слома семантической изотопии.

Ключевые слова: семантическая изотопия, фрейм, нарушение когерентности текста, смена фрейма, глубинное содержание.

Markina S. Role of the semantic isotope in the creation of the compound frame

Summary. A way of the creation of the compound semantic structure of a fiction text is described in the article. This way assumes the change of the frame and conversion to understanding of the work's latent sense by means of semantic isotope breaking up.

Key words: semantic isotope, frame, breach of the text's coherence, change of the frame, latent sense.